
Boris Mlakar

Goriška sredina

Z "goriško sredino", za zgodovinopisje pravzaprav nenavadnim poimenovanjem, označujemo bolj ali manj ohlapno organizacijo in skupnost pripadnikov ter predvsem delovanje dela voditeljev katoliškega tabora na Goriškem ter v manjši meri tudi na Tržaškem v obdobju med drugo svetovno vojno. Prav zaradi Trsta bi bil bolj pravilen in ustrezen izraz "primorska sredina" in kot tak se tudi pojavlja v zgodovinskih virih ter uporablja v literaturi. Naziv "sredina" je obveljal tako v subjektivnem kot v objektivnem pogledu. Skupino so namreč tako nazivali nasprotniki, 'beli' in 'rdeči', in tako so se po drugi strani poimenovali tudi sami njeni pripadniki, le da so ob tem seveda uporabljali tudi razne pozitivne pridevke, n.pr. pametna ali trezna sredina. Ob dejstvu, da sta sredino obe strani v slovenski državljanski vojni negativno vrednotili ter jo pri tem skušali pridobiti ali vsaj razkrojiti, ni čudno, da so se zanjo pojavljale tudi bolj morbidne oznake, izvedene predvsem iz imen njenih voditeljev; zato so bili to "besednjakovci", "ščekovci", "gosarjevci", "Ivančičeva skupina" ali celo "engelbertovci", po drugi strani pa je n.pr. dr. Joža Vilfan govoril o "sredinski špekulaciji". Z vidika ideološkega ali političnega ozadja se za pripadnike sredine le redko uporablja naziv krščanski socialisti, nikdar pa n.pr. ne srečamo poimenovanja krščanski socialci. S strani vodstva Slovenske ljudske stranke, tako osrednjega v Ljubljani kot tistega v Gorici pod vodstvom dr. Janka Kralja, se ponavadi označujejo kot "katoliška skupina II". Obstajale pa so še druge, bolj simpatične oznake; poleti 1942 se n.pr. govori o sredini kot o skupini, ki "ji tajnikuje znani gospod s češkim imenom", s čimer je bil mišljen prof. Rado Bednařik.¹

Izraz sredina je začelo uporabljati vodstvo Osvobodilne fronte in komunistične partije v Ljubljani za skupino katoliških voditeljev okrog dr. Andreja Gosarja in prof. Jakoba Šolarja, ki je po nekaterih svojih letakih dobila tudi ime skupina "Združenih Slovencev".² Deloma so izraz sredina povezovali, vsaj v začetku okupacije, tudi z liberalnim taborom, konkretno s t.i. mlado JNS (Jugoslovansko nacionalno stranko), kjer gre omeniti predvsem vodilno vlogo nekaterih primorskih rojakov kot sta bila Andrej Uršič in dr. Branko Vrčon. Na samem Primorskem so bili "naprednjaki" bolj dovzetni za vabila Osvobodilne fronte, posebej na Tržaškem, medtem ko je v Gorici le obstal manjši krog liberalcev zunaj OF, omenimo samo Josipa Paulina, dr. Karla Podgornika in nekaj časa dr. Lamberta Mermoljo. Res pa je, da so se t.i. naprednjaki, tudi v okviru organizacije "Pobratim", po svoji liniji ukvarjali še z organizacijo četništva, vsaj v veliko večji meri kot katoliška sredina.

Bistvo položaja te sredine naj bi bilo, kot pove že samo ime, odklanjanje obeh skrajnosti, v akcijskem in seveda tudi v ideološkem in programskem smislu. Ena skrajnost naj bi bila partizanska stran, Osvobodilna fronta s Komunistično partijo Slovenije, druga stran pa meščanski tabor, demokratične stranke, predvsem SLS.

¹ Arhiv Republike Slovenije Ljubljana, dislocirana enota II (dalje ARS II), fond SLS, fasc. 122/I, pismo dr. Ivanu Ahčinu 1942, brez datuma.

² France Škerl: Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. Zgodovinski časopis XXI, 1967, str. 124-128.

Slednje so sprva partizanstvu nasprotovale le verbalno, kasneje pa tudi aktivno in njihovemu, pretežno katoliško usmerjenemu taboru je partizanska stran naredila naziv bela garda, vsebinsko pa bi ga po njegovih motivih bolj ustrezno lahko poimenovali protirevolucija. Ljubljanska sredina se je z vodstvom OF pogajala o pristopu kot enakopravna skupina, ko ji pa to ni uspelo, se je spomladi 1942 priključila meščanski "koncentraciji" v okviru Slovenske zaveze ter s tem po oceni Borisa Kidriča dokončno prešla na "pozicije bele garde", s čimer naj bi se tudi sama uknila.³ Seveda pa vse ni bilo tako preprosto, vendar nam prostor ne omogoča, da bi podrobneje analizirali vzroke za odvrnitev sredine od Osvobodilne fronte.

Na Primorskem je v razdobju 1941-1945 razvoj dogodkov v mnogočem potekal drugače kot v t.i. Ljubljanski pokrajini, kar pa je bilo razumljivo, saj je bilo tudi izhodiščno stanje leta 1941 precej različno. Zato nihče, tudi centralistično usmerjene revolucionarne sile niso zmogle povsem poenotiti položaja oziroma razvoja dogodkov tostran in onstran rapalske meje. Ta realna predpostavka o različnem izhodišču je tako slejkoprej veljala tudi za položaj in stanje v okviru katoliškega političnega tabora na Primorskem in še posebej na Goriškem.

V času tik pred vojno (natančneje, pred napadom na Jugoslavijo) je za nastanek in razvoj poznejše goriške sredine pomemben obstoj dveh institucionalnih okvirov - "Narodnega sveta primorskih Slovencev" ter "Zbora svečnikov sv. Pavla". Prav ob slednjem velja že sedaj podčrtati, da je pojav in delovanje sredine na Goriškem v veliki meri vezan prav na okvir duhovniške populacije. Narodni svet je bil ustanovljen v globoki ilegali leta 1938 ter je bil sestavljen iz osmih članov, iz vsakega idejnega kroga po štirje. Predsednik je bil tržaški "liberalec" Frane Tončič, podpredsednik pa goriški "katoličan" Anton (Tonca) Vuk.⁴ Idejna voditelja oziroma nesporni avtoriteti znotraj katoliškega tabora sta bila sicer bivša poslanca Virgilij Šček ter dr. Engelbert Besednjak, pri čemer pa velja dodati, da je bil slednji v emigraciji v Beogradu, Šček pa je precej osamljen živel v Lokvi na Krasu pri župniku Antonu Požarju.⁵ Z vidika kasnejšega medvojnega dogajanja gre omeniti še dejstvo, da se je znotraj katoliškega tabora večala napetost med konservativno strujo pod vodstvom Janka Kralja ter krščanskosocialno Besednjakovo smerjo. Čeprav je bil sprva tudi Kralj preganjan od fašističnih oblasti, pa so ga kasneje sumili, da je Italijanom vse bolj prijazen, v odnosu do partizanov pa naj bi se nato zavzemal celo za vzpostavitev vaških straž na Primorskem, pač po kranjskem vzoru. Kdo ima prav ter kdo predstavlja narodno (katoliško) vodstvo na Primorskem je odločila t.i. arbitražna dr. Antona Korošca ob božiču 1939, ki je dala prav pristašem Besednjaka ter obsodila Kralja, da ruši slogo; slednji je tako obveljal za disidenta.⁶

Po kapitulaciji Jugoslavije ter okupaciji Slovenije je minilo kar nekaj časa, da se je Narodni svet obnovil, tudi zanj so namreč hud udarec pomenile aretacije pred 2. tržaškim procesom. Že takoj spomladi 1941 pa je v Gorici začel delovati t.i. "Izvršni odbor Primorskih Slovencev in Hrvatov v Italiji", ki je združeval samo voditelje katoliškega tabora. Neizogibno se je moral soočiti z novo stvarnostjo ter

³ Slovenski poročevalec, IV, 25. 4. 1943, št. 12, Boris Kidrič: Dejanska vloga sredine.

⁴ Ivo Juvančič: Primorski Narodni svet-Goriška sredina in OF-NOB (Nekaj o zgodovini 1940-1943). Primorski dnevnik 26, 6. 8. 1970, št. 173; Boris Bandelj: Primorska duhovščina in NOB 1. Razgledi 43, 12. 5. 1995, št.10, str. 14-15.

⁵ ARS, dislocirana enota I, zbirka Boris Kraigher, pismo V. Ščeka E. Besednjaku 20. 6. 1946.

⁶ Ivo Juvančič, n. d., Primorski dnevnik 26, 7. 8. 1970, št. 174.

je do nje sredi maja že zavzel nekakšno uradno stališče v imenu goriških katoličanov in sicer v imenu večinske, Besednjakove struje.

Omenjeni goriški odbor se je sedaj predvsem odločno distanciral od izjav dotrajanih narodnih voditeljev v Ljubljani v pogledu odnosov do italijanskih okupacijskih oblasti, to je do ravnanja kroga bivšega bana dr. Marka Natlačena. Za odbor so bile omenjene izjave poniževalne ter nevredne pravega narodnega vodstva, enako pa je bil občutljiv na ravnanje cerkvenega vrha. Člani odbora tedaj seveda niso mogli vedeti, da je tisk pod vplivom italijanske cenzure te izjave precej napihnil oziroma popačil. Pojavila se je že slutnja, da bo tako uslužno obnašanje doživelo obsodbo tudi s strani drugih narodnih subjektov ter tudi od t.i. navadnih ljudi. Krog dr. Kralja je kmalu postal nekakšna Natlačenova podružnica na Goriškem oziroma pokrajinska organizacija SLS, sam Kralj pa naj bi goriškemu odboru predlagal, da bi tudi na Primorskem čestitali Mussoliniju ter "beračili za politične drobtinice", kot je navedeno v poročilu omenjenega odbora slovenskim članom londonske emigrantske vlade konec decembra 1941.⁷ Odbor, ki je imel pred očmi dvajsetletno italijansko oziroma fašistično zatiranje primorskih Slovencev, ni mogel razumeti, da to dejstvo ljudem v Ljubljani v danem položaju ni veliko pomenilo. Zato je odločno odklonil take izjave ter jih ocenil za makiavelizem ali pa vsaj za nepremišljen korak, narejen iz strahu. Če je šlo za prvo, potem je bilo po njegovih besedah treba to odkloniti že s stališča krščanske etike, po kateri cilj pač ne sme opravičevati sredstev.⁸ Goriška sredina, če jo že na tem mestu tako poimenujemo, je odklonila sebično delo za določeno stranko ter se opredelila za samo narodno delo, ob tem pa za združitev in enotnost vseh političnih sil v nastopu proti okupatorju, pri čemer ni imela v mislih takojšnjega oboroženega odpora temveč za začetek le pasivno rezistenco. Poleg tega gre omeniti, da je proti ljubljanskemu obnašanju nastopil tudi Zbor svečenikov sv. Pavla. V bistvu je bilo stališče sredine do novega položaja zelo enostavno: "1. Smo za federativno Slovenijo v Jugoslaviji; 2. V danem položaju za sodelovanje vseh strank, ki se s tem strinjajo!" Opredelitev za Slovenijo v okviru Jugoslavije je bila v teh prvih mesecih v nasprotju z malo znano, sicer pa kratkotrajno Natlačenovo idejo, da je treba delati zgolj za Slovenijo. Ker je minister Fran Kulovec pred smrtjo za svojega naslednika na čelu SLS določil pravzaprav Gosarja, se je sredina obrnila nanj in tako sta obe skupini - sredini navezali stike in se vsaj začasno tudi programsko zblížali. Sredina je s svoje strani obnavljanju strank na Primorskem nasprotovala in zatrjevala, da tu že imajo enotno in skupno ter že od prej priznано vodstvo, namreč Narodni svet. Zahtevala je, da tudi v Ljubljani to pripoznajo in da zaradi specifičnosti Primorske ta svet še naprej ohranja svojo akcijsko avtonomnost. Natlačen in Kralj sta nato te zahteve obšla in pričele so se ponovne strankarske in idejne delitve. Ob tem pa je sredinsko vodstvo tudi pozneje ugotavljalo, da je Kraljeva SLS venomer ostajala v manjšini, da je med 270 duhovniki imela le kakih dvajset pristašev, podobno razmerje pa naj bi veljalo tudi med pomembnejšimi laiki. Po drugi strani pa so ljubljanski poročevalci s Primorske ocenjevali, da je pravzaprav v manjšini Juvančičeva skupina.⁹

⁷ ARS II, zbirka Izidorja Cankarja (dalje Cankar), fasc. 7/I, I.O. Primorskih Slovencev in Hrvatov v Italiji pošilja, 28. 12. 1941.

⁸ Prav tam.

⁹ ARS II, Cankar, fasc. 7/III, Poročilo SLS iz Primorske in Ljubljane, konec aprila 1942.

Toda sredina je lahko postala sredina v pravem pomenu besede šele s pojavom tudi drugega dejavnika, ki ga je predstavljala Osvobodilna fronta oziroma komunistična partija s svojim partizanstvom. Kot je znano, je OF na Primorskem nastopila v poznem poletju 1941 in septembra je Anton Velušček že iskal dr. Iva Juvančiča, da bi navezal stike ter dobil podporo njegove skupine. Po besedah samega Juvančiča, ene vodilnih osebnosti goriške sredine, je imela le-ta o OF že takoj na začetku mešane občutke - po eni strani je zlahka ocenila, da OF in partizani branijo narodni čut in čast ter da predstavljajo tudi odgovor na kapitulantstvo ljubljanskega meščanskega vodstva. Po drugi strani pa odločitev za takojšnji oborožen odpor ter predvsem vodilna vloga komunistične partije sredini nista bili simpatični. Ni verjela v bistveno drugačno naravo slovenskih komunistov (v primerjavi s Sovjetsko zvezo oziroma 3. internacionalo), motil pa jo je tudi internacionalizem, posebej če se je izkazoval kot tesno sodelovanje z italijanskimi protifašisti in komunisti, kajti za sredino je bilo jasno: poglavitni sovražniki so Italijani! Toda videla je, da je vsaj primorsko partizanstvo iskreno narodnoosvobodilno in kar je bilo še pomembnejše, primorsko ljudstvo je partizane sprejelo za svoje, kar se je posebej pokazalo po bitki na Nanosu in ob nastajanju legende o Janku Premrlu Vojku. To pa je za sredino, ki je načeloma hotela zmeraj vztrajati na strani ljudstva, tudi pomenilo, da mora tudi ona na nek način sprejemati OF in partizanstvo. Pri tem pa je že od začetka zavzela stališče, da sicer pri tem ne more aktivno sodelovati, da pa je treba s partizanstvom vzdrževati stike in delati na tem, da se preprečujejo večje žrtve. Odločila se je torej, da proti OF ne more nastopati, vsaj aktivno ne, saj je šlo za primorske može in fante, ki so šli v gozd ("hostniki") ne zato, ker bi bili komunisti, temveč ker so bili protifašisti in Slovenci.¹⁰ Pri tem je seveda na ideološki, a tudi politični, taktični ravni vzpostavila in vzdrževala distanco v odnosu do OF in partizanstva in je tako glede na to, kar smo o njenem odnosu do "Natlačena" dejali zgoraj, res prišla v položaj prave sredine.

Že jeseni 1941, in to ni prenehalo vse do 1944, se je med Gorico, Trstom, Ljubljano, Beogradom, Rimom in Londonom razvila razmeroma obsežna korespondenca, ki je zadevala prav položaj na Primorskem s posebnim poudarkom na vlogi in delovanju goriške sredine. Samo vodstvo sredine je že spočetka prek jugoslovanskega poslanika pri Vatikanu mons. Nikole Moscatella navezalo pismene stike s slovenskimi predstavniki v jugoslovanski kraljevski vladi v Londonu ter jo tako priznalo za predstavnika tudi primorskih Slovencev v tujini. Dopisovalo se je dalje z ljubljansko sredino - predvsem s prof. Jakobom Šolarjem, poleg tega pa sta si redno izmenjavala poročila o položaju ter navodila za ravnanje oba "zgodovinska" voditelja goriške sredine: duhovnik Virgilij Šček, ki je bil na Krasu, ter dr. Engelbert Besednjak v Beogradu. Pri tej slednji zvezi je bil kurir vsaj do Ljubljane že omenjeni župnik Anton Požar. Res pa je, da sta tako Besednjak kot tudi Šček pri tem lahko vplivala le še moralno, saj nista (mogla) aktivno sodelovala pri

¹⁰ France Škerl: *Primorska v narodnoosvobodilnem boju 1941 - marec 1943*. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1970, str. 377-386. Rkp., Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana.

odločanju znotraj sredine. V Ljubljani je nekakšno "izpostavo" primorske sredine ter povezavo z ljubljansko predstavljal dr. Josip Kamušič.¹¹

Iz omenjenih pisem je razvidno, da je pojav Osvobodilne fronte sredino pravzaprav le neprijetno zadel in da se ji je v prvem hipu vsaj idejno, tudi z nekaterimi letaki ter ustno propagando, postavila po robu. Prav vprašanje taktike glede OF je nato postalo ena od značilnosti goriške sredine - menila je namreč, da se ne sme odkrito nasprotovati OF, kajti tako bi šli tudi proti ljudstvu in v perspektivi bi to privedlo do bratomornega boja. Slejkoprej pa "komunizem seveda ostane naš nasprotnik" je bilo sporočeno v enem od pisem.¹² Pozivala je vlado v Londonu, da jasno formulira svoj slovenski narodni program, ob tem pa tudi socialni program, čeprav je po besedah dr. Juvančiča tedaj vsaj na Primorskem stopil socialni moment v ozadje. Seveda slednje le ni držalo v absolutni meri in je vsaj v določenih trenutkih krščanskosocialistični predznak goriške sredine le prišel do izraza.

Drugače sta goriški Izvršni odbor ter Narodni svet večkrat pozvala vodstvo v Ljubljani ter vlado v Londonu, da je treba vzpostaviti narodnoosvobodilno četništvo, ki bi nekako prehitelo komunistično partizanstvo, ob tem pa bi bilo treba doseči popolno in nestransko narodno enotnost, ter kot vzorec ponujala prav svoj Narodni svet na Primorskem. Seveda je šel razvoj v Ljubljanski pokrajini v drugo smer, enotnosti ni bilo in je ni več moglo biti. Res je bila spomladi 1942 ustanovljena (Vseslovenska) Slovenska zaveza, toda ko so iz Ljubljane Primorce silili, da naj tudi oni ustanovijo tako zavezo, so iz Gorice logično odgovorili - saj mi to že imamo, namreč Narodni svet. Seveda pa je vodstvo SLS v Ljubljani načrtovalo drugače, predvsem je hotelo na vsak način spraviti dr. Janka Kralja na vodilno mesto na Primorskem in se mu je zato zdelo primerno tudi tu ustanavljati na novo SLS, pokrajinsko Slovensko zavezo, izpostavo Slovenske legije ipd. Sredinci so se temu v glavnem upirali in pri tem z redkimi izjemami ostajali ob strani. Kralj je sicer prišel na vodilni položaj, toda na vodilni položaj manjšine, t.i. disidentov, kot jih je imenoval Juvančič. Primorska Slovenska zaveza je bila tako ustanovljena sredi novembra 1942. Ko je sredina nato izvedela, da general Draža Mihailović vsaj posredno sodeluje z Italijani, je bilo razočaranje veliko, ko pa so v Ljubljanski pokrajini v protirevolucionarnem taboru pričeli organizirati in vsestransko podpirati Vaške straže (Milizia Volontaria Anticomunista), je nastal med goriško sredino proti temu skoraj enodušen odpor. Po njenem mnenju namreč krščanstva ni bilo mogoče braniti z mečem in bi bilo za vsako ceno treba preprečiti bratomorni boj. Na tem načelnem stališču je sredina vztrajala do konca. Argumenti odposlancev iz Ljubljane, da namreč gre pri tem tudi za eksistencialno vprašanje ter za samoobrambo v ožjem smislu, je niso prepričali. Na Primorskem je bilo namreč partizanskega nasilja bistveno manj kot na Kranjskem, taktiziralo pa se je tudi v pogledu t.i. širine osvobodilnega boja, se pravi tudi na ideološkem področju, n.pr. s članstvom vernikov v komunistični partiji. Tudi tragični dogodki v Cerknem januarja oziroma februarja 1944 v stališčih sredincev niso mnogo spremenili. Zato je vsaj toliko, kolikor je bilo to odvisno od nje, sredina na Primorskem res zadrževala izbruh državljanske vojne, seveda v tem smislu, da je

¹¹ Arhiv Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije (dalje AMNZ), Varnostno-obveščevalna služba, VOS-II-6, Kos Ani 4. 8. 1943.

¹² Glej op. 7.

preprečila združitev in krepitev ter odločen nastop protirevolucionarnega tabora. Kasnejše primorsko domobranstvo (Slovenski narodni varnostni zbor) je bilo namreč rezultat skupne akcije kroga generala Leona Rupnika ter vodstva SLS in še nekaterih manjših skupin kot npr. Stražarjev v Ljubljani, vsaj v moralnem pogledu pa tudi kroga dr. Kralja v Gorici. In prav z dejstvom, da je bila sredina do konca proti državljanski vojni, se je v svojem silvestrskem pismu Virgiliju Ščeku konec leta 1944 pohvalil dr. Besednjak iz takrat že Titovega Beograda.¹³

Približno na dosedaj opisanih stališčih je goriška sredina vztrajala vsaj do kapitulacije Italije, nato pa naj bi se po besedah dr. Juvančiča kot skupina razpustila in naj bi politično delovali le še sredinci kot posamezniki. V razpoložljivih virih sicer ni zaznati, da bi se n.pr. Narodni svet uradno razpustil ali kaj podobnega. Tedanji formalni predsednik Narodnega sveta dr. Josip Ferfolja je v Trstu prestopil k tamkajšnjemu okrožnemu odboru OF, kar je imelo za posledico prenehanje delovanja ožjega vodstva sredine. Sicer pa so bile s tržaškim odborom OF še težave, saj je KPS tudi tu želela doseči nedvoumno diferenciacijo.¹⁴ Vsaj v Gorici pa je dotedanji vodilni sredinski krog na različnih področjih deloval naprej, tako da so tako levi kot desni nasprotniki sredino kot združbo uglednih posameznikov še vedno imeli za upoštevanja vredno moralno, če že ne politično silo. Tako je logično, da govorimo o pojavu goriške sredine tudi v obdobju po kapitulaciji Italije.

Drugače pa je za nekakšnega ideologa sredine veljal prav dr. Juvančič, ki je v dvodelnem spisu z naslovom "Kristus in galilejsko osvobodilno gibanje" z začetka leta 1943 na podlagi svetopisemskih virov utemeljeval sredinsko držo, primerjajoč jo kar s Kristusom, ki ni bil za ali proti kakemu (političnemu) gibanju, temveč nad njim. Nasprotniki so mu zato verjetno deloma upravičeno očitali (pre)velikopoteznost, čeprav je sicer nadškof dr. Carlo Margotti to besedilo kasneje odobril. Goriška sredina je sicer že pred tem izdajala svoje letake z naslovom "Bratom na Primorskem in v Istri", ki jih je ponavadi sestavljal prof. Rado Bednallik, Juvančič pa je napisal še nekaj podobnih besedil, n.pr. "Krvave zarje" ("Naš boj" 1942).¹⁵ V njih je podrobno obrazložil, tudi v polemiki s stališči Katoliške akcije in Stražarjev, da je treba razlikovati med komunizmom in komunisti, med OF in komunisti ter poudaril, da niso dovoljena vsa sredstva za obrambo krščanstva. Pri slednjem namreč ni najvažnejše, da napada svoje nasprotnike, temveč, "da kristalno čisto podaja svojo resnico". Nekakšno neuradno glasilo sredinske skupine je bil list "Narodna edinost", malo časa pa sta izhajala še lista "Nova pravda" ter "Naša zemlja". Kraljeva skupina je seveda tudi izdajala letake ter list "Duhovna skupnost". Velja navesti, da je poleti 1943 tudi goriški nadškof Margotti nameraval izdati nekakšno protikomunistično poslanico, nekako v smislu opozoril dr. Gregorija Rožmana v Ljubljani, a je to na Juvančičev nasvet opustil.¹⁶

Da pa Osvobodilni fronti in komunistom sredina res ni v celoti zaupala, je dokazovala tudi izjava Narodnega sveta, ki jo je njegov tajnik Anton Rutar poslal

¹³ Pismo dr. Engelberta Besednjaka Virgiliju Ščeku (31. decembra 1944). Goriški letnik 3, 1976, str. 258-267.

¹⁴ Metod Mikuž: *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, IV. knjiga. Ljubljana 1973, str. 409, 436-437.

¹⁵ ARS II, fond Slovensko domobranstvo, fasc. 174, Krvave zarje, oktober 1942.

¹⁶ Ustna izjava dr. Iva Juvančiča 1. 9. 1978.

konec leta 1943 ameriškemu in britanskemu poslaniku v Vatikanu. V njej je postavljena zahteva po priključitvi Julijske krajine k demokratično in federativno urejeni Jugoslaviji. Pri morebitnem plebiscitu naj bi se glasovalna pravica dala vsem odseljenim Hrvatom in Slovencem po letu 1918, za razliko od vseh priseljenih Italijanov. V drugem delu izjava zahteva prehodno zasedbo Primorske po angloameriških četah, pri čemer se notranja uprava poveri osebam, ki jih priporoči Narodni svet. Nadalje zahteva še oborožitev slovenskih narodnih straž, razorožitev italijanskih oddelkov ter vrnitev primorskih rojakov in zagotovljeno aprovizacijo dežele.¹⁷ Tudi kar se tiče pripadnosti Trsta in Gorice, je bila seveda sredina odločno za to, da pripadeta Sloveniji in Jugoslaviji, problem pa je bil, kako dokazati njuno "naravno" pripadnost, ker sta tedaj mesti kazali povsem italijansko podobo. Po kapitulaciji Italije, posebej v letu 1944, so sredinci na to vprašanje med drugim odgovarjali, da je že tedaj potrebno delati na tem, da mesti tudi na zunaj pridobita slovenski značaj in videz, se pravi, da je tudi že pod nemško okupacijo treba pokazati čim večjo kulturno aktivnost, pri tem pa poskušati pridobiti privoljenje vodstva Osvobodilne fronte. Reči je treba, da so ga ponekod "s stisnjenimi zobmi" za tako dejavnost tudi dobili, n.pr. za določene kulturne dejavnosti v mestu Gorica.¹⁸

Odnosi med OF in sredino oziroma sredinci pa so zelo nihali. Rekli bi celo lahko, da se je s tako politiko sredina do neke mere znašla na podobnih položajih kot Kraljeva SLS oziroma hkratna domobranska akcija. Posebej v škripcih so bili nekateri goriški laični izobraženci, med katerimi je izstopal prof. Bednařlik, ki je sodeloval z OF, a je hkrati bil tudi v vodstvu Katoliškega tiskovnega društva, upravljal z njegovo knjigarno ipd. Tedanji goriški prefekt Marino Pace je bil menda Besednjakov sošolec in zato naklonjen sredincem, ki pa so vendarle odklonili, da bi pod nemško okupacijo izdajali slovenski politični tednik, ki bi seveda nujno vsaj formalno moral pisati v okupatorjevem duhu. *Goriški list*, ki je začel izhajati maja 1944, so potem vodili pripadniki skupine *Straža* in so nato pridno udarjali po "neznačajni" sredini.

Dejansko so imeli sredino v želodcu tako 'beli' kot tudi 'rdeči', čeprav so se oboji z njo pogajali, seveda z namenom, da bi jo pridobili, predvsem zaradi njene moralne in intelektualne moči. Ker jim to ni povsem uspevalo, so jo oboji hoteli razkrojiti, doseči t.i. diferenciacijo. Protirevolucionarna stran je sarkastično zapisala, da si Juvančič zasluži red rdeče zvezde, da pa ima njegova skupina vse manj pristašev.¹⁹ Dr. Joža Vilfan pa je po drugi strani že februarja 1944 ugotavljal, da so sredina ter njene laži razkrinkane ter razglasil konec goriške "sredine".²⁰ Jeseni istega leta je ugotavljal, da so se tudi za sredino zaloputnila vrata v OF, da se o idejnih osnovah ne bodo več pogovarjali ter namignil, da se v sredini skriva potencialna nova peta kolona. Seveda je s strani partije bilo do sredine stalno prisotno izvirno nezaupanje, saj si je načelno le-ta močno prizadevala predstavljati

¹⁷ ARS II, Cankar, fasc. 8/II, Velespoštovani g. minister (pismo Narodnega sveta dr. Mihi Kreku konec 1942), brez datuma.

¹⁸ ARS II, partizanski fondi, fasc. 537/I, poročili PK VOS PK KPS 26. 1. 1944, 10. 2. 1944; prav tam, Borba za slovenstvo Trsta; AMNZ, zbirka dr. Albina Šmajda (dalje Šmajd), Poročilo T. Duhovnika iz Primorske, februar 1944.

¹⁹ AMNZ, Šmajd, pismo Janka Kralja Milošu Staretu, začetek decembra 1942.

²⁰ ARS II, partizanski fondi, fasc. 615/III, Vsem aktivistom OF goriškega okraja, 22. 2. 1944.

celotno primorsko ljudstvo oziroma postati splošno narodno gibanje.²¹ Po drugi strani pa se je Vilfan še resno pogajal z določenimi osebami ter dr. Juvančičem, da bi le-ta vstopil v Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor. Juvančič je ponudbo na koncu odklonil, češ da je po deželi polno kaplanov in župnikov, če že rabijo duhovnika.²² Drugi seveda niso bili tako odklonilno naravnani, n.pr. v začetku leta 1944 dr. Stanko Vuk, za katerega je malo pred njegovo smrtjo Pokrajinski odbor OF ugotavljal, da je "na Vilfana napravil vtis, da je iskreno za OF". Toda po drugi strani obstaja nekoliko starejše poročilo Pokrajinske komisije varnostnoobveščevalne službe šefici VOS Zdenki Kidrič, ki ironično govori o pripadnikih tržaške gospode, ki se tedaj (na 2. tržaškem procesu obsojeni) vračajo iz zaporov kot "nekakšni narodni junaki", za nekatere pa je že pripravljeno vodilno mesto v OF in eden od takih naj bi bil tudi Stanko Vuk. Ob tem organ VOS hkrati svarilno pristavlja, da se je njegova žena Danica radi njega že pred časom odpovedala vsakemu delu s komunistično partijo in se "je pokazala odkrito protivno".²³ Vilfan se je pogajal tudi z drugimi sredinci, a končno odnehal ter bil pohvaljen, da je storil vse potrebno, da se nastop sredine razbije. V to smer je izvajal kampanjo v goriškem okraju, izdal o tem posebno brošuro ipd. Kljub občasnemu taktiziranju se nato v partizanskem tisku vrstijo napadi na delovanje sredincev v Gorici, tako da načelna sprava ni bila več mogoča. Drugače je precejšen del duhovnikov, ki so pripadali sredini, na tak ali drugačen način sodeloval s partizanskimi oblastmi, nekaj jih je celo sprejemalo razne funkcije, dokler jim ni nadškof prepovedal "ukvarjanje s politiko". Ob tem gre kot posebej zanimiv omeniti primer inž. Josipa Rustje, ki se je tedaj, podobno kot tudi nekaj njegovih tovarišev, ukvarjal z organiziranjem t.i. ilegale oziroma kar četništva. Iz Gorice sta izhajala dva poskusa organiziranja domačega četniškega odreda, a sta oba kmalu propadla. Partizanski obveščevalci so na Rustjo naredili atentat, a je preživel. Po vojni je bil zaprt, hujše usode pa ga je po pričevanju rešil dr. Juvančič.²⁴

Protirevolucionarna stran je napadala sredino s podobnimi argumenti ter spremljala njeno dejavnost z grenkimi komentarji o njeni dvojni igri. Pojavljale so se tudi ocene o primorskem pretiravanju, samozaverovanosti ter kratkovidnosti, posebej v primeru predloga, da se po vojni formirata dve posebni slovenski banovini, od katerih bi bila ena primorska. Razglasila jo je tudi za naivno v odnosu do komunistov in potemtakem za zelo škodljivo, ker je onemogočala oblikovanje jasne protikomunistične fronte na Goriškem. Obsodila je tudi del duhovščine, da v tem smislu dela veliko škodo katoličanom oziroma koristi komunistom. Sredinci naj bi imeli nenavadno lastnost, da skušajo razumeti vse in vsakogar, le katoličanov ne!²⁵ Protirevolucionarni akciji so očitno sredinci škodovali tudi z

²¹ Primorski dnevnik II, 8. 11. 1944, št. 296, Joža Vilfan: "Sredina" in primorska duhovščina; AMNZ, SLS na Primorskem, Organizacija in dejavnost SLS na Primorskem, str. 8.

²² Ustna izjava dr. Iva Juvančiča 1. 9. 1978; ARS II, partizanski fond, fasc. 541/III, brzojavka POF za IOOF 10. 9. 1944; AMNZ, Šmajd, poročilo iz Gorice 16. 10. 1944.

²³ ARS II, partizanski fond, fasc. 537/I, poročilo PK VOS PK KPS 7. 2. 1944.

²⁴ Ustna izjava dr. Iva Juvančiča 1. 9. 1978; AMNZ, SLS na Primorskem, Organizacija in dejavnost SLS na Primorskem, str. 10.

²⁵ ARS II, fond SLS, fasc. 122/III, "Uspehi" sredinske politike v partizanskem vprašanju, brez datuma; Slovenski dom VIII, 4. 12. 1943, št. 251, "Sredinstvo" v našem primorskem življenju, njegove posledice in njegova krivda.

geslom "Ven s Kranjci!" Kot že omenjeno, pa se je ta stran tolažila, da se sredina številčno osiplje, med drugim z besedami: "Engelbertovci so ostali to, kar so bili. Pesnikujejo po svoje in delajo koncerte po stranskih dvoranah, a te dvorane so precej prazne in mnogokrat poslušajo sami sebe".²⁶ Goriški list je v enem izmed uvodnikov obsodil t.i. "Besednike", domobranski Tolminski glas pa si je privoščil goriškega mandarina pod nazivom "Čiči Van".²⁷ Kaplan Joško Godina, ki si je po nalogu ljubljanskega vodstva že vse od leta 1941 stalno prizadeval, da bi sredino le pridobili, je končno januarja 1944 po natančni analizi logike delovanja sredine moral ugotoviti, da je pač ni mogoče pridobiti, vsaj v celoti ne. Ugotovil pa je tudi to, kar je pravzaprav med vojno ves čas ostajalo v ozadju, da se namreč goriška sredina zavzema za povojno uresničitev t.i. krščansko - socialnega političnega in gospodarskega programa. Nič ni pomagalo njegovo dokazovanje, da je papež ta program obsodil in da pravzaprav krščanskega socializma ni več, saj so njegovi pristaši povečini prešli v komunizem.²⁸

Vendar je goriška sredina, tudi pod vplivom sugestij dr. Besednjaka iz Beograda, razmišljala tudi drugače. Besednjak je namreč ugotavljal, da je njihova nekdanja matična stranka, kot sicer vse meščanske stranke, prenehala biti organ za zagotavljanje splošnih koristi, ampak je postala sama sebi namen. Zato se je zavzemal za oblikovanje neideološke stranke, ki bi odgovarjala le na konkretne probleme ljudstva in posameznih ljudi, brez poudarjanja svetovnonazorskega in političnega poslanstva oziroma obeležja. V ta okvir spada tudi sicer neuspeli poskus formiranja t.i. "Slovenske gospodarske stranke" poleti 1943. Toda ostalo je le pri ideji, nekaterih razgovorih in napisanih tezah.²⁹ Ideja je bila odločno pred svojim časom in v tedanjih konkretnih razmerah seveda ni mogla računati na kakšno širšo podporo. Besednjak pa je v Beogradu pravilno predvideval, da bo na Balkan po vojni odločilno segel ruski, bolje rečeno, sovjetski vpliv, iz česar pa je izvajal tudi nekatere logične posledice, predvsem glede možnosti delovanja v političnem pluralizmu. Navidez se je zadovoljil z garancijami Tita, da bo veljala v Jugoslaviji popolna svetovnonazorska svoboda ...

Goriška sredina s tem seveda ni bila povsem zadovoljna, predvsem pa si je želela prihoda zahodnih zaveznikov, da bi ob koncu vojne preprečili po njenem zelo verjetno bratomorno klanje. Čeprav ni bila za aktivno upiranje komunizmu v domačih krajih, pa je izrecno poudarjala - "S tem pa ni rečeno, da upamo na kakšno odrešenje od Rusije, malo verjamemo v spreobrnitev komunizma, dokler vlada Jože et comp."³⁰ Po drugi strani je dr. Besednjak konec leta 1944 ugotavljal, da so prenehali razlogi za še nadaljnji obstoj in delovanje sredine ter zahteval priključitev oziroma podporo OF in Titu. Karkoli pa je že to pomenilo, na koncu je ostajalo dejstvo, da je ob koncu vojne in po njej znatna skupina ljudi oziroma

²⁶ ARS II, Cankar, fasc. 8/I, poročilo iz Ljubljane dr. Mihi Kreku, avgust 1943.

²⁷ Goriški list I, 25. 11. 1944, št. 59, Besedniki; Tolminski glas I, 29. 7. 1944, št. 3, Goriškemu mandarinu za uho.

²⁸ ARS II, fond SLS, fasc. 122/III, Poročilo iz Ljubljane o položaju na Primorskem v januarju 1944, 22. 1. 1944; AMNZ, Šmajd, Ivan Martelanc Mirku Bitencu 24. 10. 1944; prav tam, Ivan Martelanc Albinu Šmajdu 11. 4. 1945.

²⁹ AMNZ, Engelbert Besednjak, Akcija za ustanovitev Slovenske gospodarske stranke; prav tam, Šmajd, Slovenska legija poroča s Primorske 18. 7. 1943; ARS II, fond SLS, fasc. 122/I, poročilo, brez datuma (julij 1943).

³⁰ ARS II, Cankar, fasc. 8/I, poročilo Narodnega sveta vladi v London, brez datuma (konec 1942).

duhovnikov, ki je bila pred tem znana kot goriška sredina, javno podprla priključitev Primorske k tedaj že očitno komunistični Sloveniji oziroma Jugoslaviji.

Boris Mlakar

L'ORGANIZZAZIONE POLITICA DI CENTRO NEL GORIZIANO

Riassunto

Prima della seconda guerra mondiale il fascismo aveva soppresso qualsiasi attività pubblica degli Sloveni del Litorale. Per questo motivo, oltre al TIGR, anche la tradizionale formazione politica che riuniva una cerchia relativamente ristretta di laici di ispirazione cattolica e la maggior parte dei sacerdoti, dovette operare nell'illegalità, guidata, a partire dal 1938, dal "Narodni svet" (Consiglio nazionale), mentre già in precedenza l'Assemblea dei sacerdoti di San Paolo ("Zbor svečenikov sv. Pavla") era l'organizzazione del clero. Dopo l'attacco alla Jugoslavia e l'occupazione della Slovenia, il cosiddetto "Comitato esecutivo" ("Izvršni odbor"), che almeno nel Goriziano aveva sostituito l'allora disciolto Consiglio Nazionale, assunse una posizione estremamente critica nei confronti della dirigenza politica di Lubiana per il suo rapporto con le autorità di occupazione italiane e riconobbe il governo emigrato a Londra quale rappresentante pure degli interessi degli Sloveni del Litorale, impegnandosi per la restaurazione del Regno di Jugoslavia, del quale anche la Slovenia unita sarebbe entrata a far parte quale entità federale e democratica. Questa organizzazione politica di centro riconobbe Draža Mihajlović quale comandante dell'esercito del Regno di Jugoslavia e si impegnò per organizzare il movimento celnico anche nel Litorale.

Con l'avvento del Fronte di Liberazione e del movimento partigiano nel Litorale, l'organizzazione di centro, pur riconoscendo che si trattava di sinceri patrioti impegnati nella lotta contro l'occupatore, non gradiva il ruolo monopolistico assunto dal partito comunista e la sua decisione di dare immediatamente il via alla resistenza armata. Per questo motivo, soprattutto i sacerdoti, rifiutarono la collaborazione attiva con i partigiani, ma anche un contrasto aperto. In linea di massima nel Goriziano il Centro respinse gli inviti di Lubiana ad includersi nell'Alleanza slovena ("Slovenska zaveza") e nella Legione slovena ("Slovenska legija") e ad organizzare le guardie antipartigiane nei paesi. Solo il piccolo gruppo di seguaci del dottor Janko Kralj, che già in precedenza si era staccato dal Centro, aderì al movimento controrivoluzionario. Entrambi gli schieramenti, quello di destra e quello di sinistra, tentarono di attirare nelle proprie file gli esponenti del Centro o almeno di disorganizzarlo. Con la capitolazione dell'Italia il Centro cessò di esistere a Gorizia, almeno come gruppo organizzato. Singoli membri operarono nell'ambito della vita pubblica culturale slovena durante l'occupazione tedesca. Possiamo quindi concludere che nel Goriziano l'attività ovvero la tattica della formazione di centro negli anni dal 1941 al 1945 contribuì in una certa misura ad evitare l'escalation della guerra civile nel Litorale.